

Daan Thoomes

Godsdienstige vorming bij Schleiermacher

De negentiende-eeuwse, Duitse theoloog F.D.E. Schleiermacher was buitengewoon veelzijdig. Hij was hoogleraar in de theologie aan de Berlijnse universiteit en predikant van de Dreifaltigkeitskirche. Omdat hij lid was van de Pruisische en van de Beierse Academie van Wetenschappen was het hem bovendien toegestaan om colleges te geven buiten zijn eigen vakgebied. Zo verzorgde hij colleges in de ethiek, dialectiek, hermeneutiek, politicologie, psychologie en pedagogiek. Aan de pedagogiek kende hij een bijzonder gewicht toe: zij fungeert als toetssteen voor de ethiek. In de opvoeding moet blijken wat het waarheidsgehalte is van het ethische systeem. Daarbij gaat het om twee hoofdtaken: in de eerste plaats de taak om de bijzondere persoonlijkheid van elk kind tot ontwikkeling te brengen en in de tweede plaats om de kinderen bekwaam te maken om deel te nemen aan de samenleving.

Dat betekent bij Schleiermacher dat de opvoeding zich moet bezighouden met vier cultuurdomeinen: die van de staat, de kerk, de kennis, en de sociale omgangssfeer. Uit de tweede cultuursfeer blijkt al dat de godsdienstige vorming intrinsiek deel uitmaakt van de algemene opvoeding. Daarom kan in dit verband de vraag worden gesteld of in de godsdienstige opvoeding eveneens sprake is van een toetssteen van de ethiek of zelfs van de theologie. Concreet vragen we ons af of de opvoeding tot taak heeft om behalve volwassen burgers ook kerkelijke en gelovige volwassenen voort te brengen. Ten slotte proberen we ons een voorstelling te maken van een denkbeeldige reactie van Schleiermacher op de godsdienstige vorming in onze tijd. Want als het waar is dat de opvoedingstheorie van Schleiermacher model heeft gestaan voor het opvoedingsdenken in de moderne tijd, hoe verhoudt zijn denken zich dan tot eigentijdse ontwikkelingen als opvoeding in een plurale samenleving en nieuwe leefstijlen van jongeren? Om deze vragen te kunnen beantwoorden wenden we ons tot de verschillende versies van de Erziehungstheorie van Schleiermacher (1813, 1820 en 1826) en tot

zijn gedachten over godsdienstige opvoeding in het bijzonder: in de rede 'Über die Bildung zur Religion' (1799) en in een brief aan August Twesten (uit 1812).¹

De cultuurfilosofische benadering

Het kenmerkende van het opvoedingsconcept van Schleiermacher blijkt al direct uit een snelle vergelijking met een andere piëtistische pedagoog die een halve eeuw eerder actief was: August Hermann Francke. De verschillen zijn enorm. Francke baseerde zijn opvoeding op een negatieve antropologie. Deze hield in dat kinderen ten gevolge van de erfzonde van nature slecht zijn en daardoor behept met een slechte wil. De taak van de opvoeding is het dan om die wil te breken, daardoor een innerlijke omkeer te bewerkstelligen en een echt vroom hart te ontwikkelen. De ontwikkeling van de 'vroomheid des harten' en het christendom van de daad vormden de belangrijkste opgaven van de opvoeding. Daartoe werden de volgende opvoedingsmiddelen aangewend: bidden en werken, waarbij het kinderen streng verboden was om te spelen en er zwaar gestraft werd wanneer kinderen in gebreke bleven. Zodoende zou de geest worden gesterkt tegen de verzoeken van het vlees. Opvoeding verschraalde op deze wijze tot ascese en plichts vervulling. Graaf Ludwig von Zinzendorf, een leerling van Francke en stichter van de Broedergemeenten, formuleerde het levensdoel als volgt: 'Men werkt niet alleen om te leven, maar men leeft omwille van het werk en als men niets meer te werken heeft dan lijdt men of slaapt men in.'² Het dagprogramma in het hernhutterweeshuis zag er als volgt uit: drie uur godsdienstoefeningen, zes uur lichamelijke arbeid en vijf uur onderwijs.

Na deze donkere periode in het piëtisme verdedigde Schleiermacher, die eveneens was opgegroeid in het hernhuttermilieu, een heel ander opvoedingsconcept.

Daarin wordt de opvoeding niet meer gezien als een instrument van een bepaalde normatieve opvatting, maar wordt aansluiting gezocht bij het historisch-culturele proces. Opvoeding speelt zich altijd af in een bepaalde culturele situatie en in een bepaald tijdsgewricht. Zij krijgt gestalte in de omgang tussen de oudere en de jongere generatie. De opvoedingstheorie neemt ten aanzien van de praktijk een bescheiden plaats in: zij bepaalt niet meer vóóraf wat er moet gebeuren, maar beschouwt en beredeneert áchteraf wat er heeft plaatsgevonden om zodoende de praktijksituatie te verhelderen en te adviseren tot verbetering. De theorie moet daarbij respecteren dat de opvoedingspraktijk al bestond lang voordat er überhaupt over opvoeding werd nagedacht. De praktijk vertegenwoordigt in de opvatting van Schleiermacher een eigen waardigheid, de zogenaamde 'Dignität der Praxis'.³ Voor zijn pedagogische theorieontwikkeling maakt Schleiermacher gebruik van een eigen versie van de dialectiek waarin de wereld wordt voorgesteld als

een eenheid mét tegenstellingen en God als een eenheid zónder tegenstellingen. Al redenerend tracht hij telkens tegengestelde opvattingen met elkaar te verzoenen om zodoende zedelijke vooruitgang te boeken in het historische proces. Dat proces ziet hij, overeenkomstig het wijsgerig denken van het Duitse idealisme, als een evolutionair proces dat zich gaandeweg realiseert. In tegenstelling tot het Griekse denken waarin de idee voorafgaat aan de werkelijkheid, is hier sprake van een werkelijkheid die zich ontwikkelt naar een idee toe. Als oriëntatiepunt voor het sociale handelen kiest Schleiermacher een ver verwijderd doel: het hoogste goed (het 'summum bonum'). Het culturele proces wordt zo een proces van vooruitgang en zedelijke vervolmaking.⁴

Voorbeeld van een dialectische redenering uit de Erziehungstheorie

Gaat het in de opvoeding om instandhouding van de maatschappelijke situatie zoals die is ('Erhaltung') of om verbetering ('Verbesserung')? Wat moet de opvoeding presteren om aanspraak op geldigheid te maken? Het is de taak van de opvoeding om de jonge mensen 'af te leveren als haar werk' aan de vier cultuurdomeinen van staat, kerk, sociale omgang en wetenschap. De vraag is hoe de relatie tussen idee en werkelijkheid moet zijn van de zedelijke leefgemeenschappen. Uitgaande van de opgave dat opvoeding moet inwerken en opleiden voor de vier domeinen komt het erop aan dat er geen tegengestelde eisen worden geformuleerd. Helaas bestaan er wel feitelijke en schijnbare verschillen. Hoe moet de doelstelling die gericht is op een harmonie, worden verenigd met de bestaande verschillen? Hoe behoren we hier verder te gaan?

Het is de wetenschappelijke ethiek die hierover uitsluitsel moet bieden. Want in de ethiek moet alles uit hetzelfde principe worden afgeleid, of dat nu betrekking heeft op individuen of op sociale groepen. Wanneer er tegenstellingen voorkomen dan zijn die te wijten aan de onvolkomenheid van de huidige situatie. Waartoe moeten we besluiten als er nog geen algemeen aanvaarde ethiek voorhanden is? Hoewel geconstateerd moet worden dat de ethiek nog niet zover gevorderd is dat zij duidelijke en zekere richtlijnen kan geven met betrekking tot de domeinen, blijft het streven daartoe noodzakelijk en een waarborg voor waarheid. Wat wetenschappelijk nog niet is vastgesteld, moet het geloof aanvullen. En het geloof is hier niets anders dan de overtuiging dat de domeinen vormgegeven moeten worden overeenkomstig de idee van het goede. De domeinen stemmen met elkaar overeen als ze beantwoorden aan hun oorspronkelijke idee.

*opvoedkunde afgeleid
van ethiek*

Wanneer er sprake is van een conflict tussen idee en werkelijkheid van de domeinen, hoe moet de taak van de opvoeding dan geformuleerd worden? In beide gevallen afzonderlijk, wanneer slechts gestreefd wordt naar 'instandhouding' of naar 'verbetering' zijn de consequenties onhoudbaar. Daarom concludeert Schleiermacher: 'wir müssen beides miteinander vereinigen.'⁵ De uiteindelijke conclusie wordt normatief geformuleerd: de opvoeding behoort op zodanige wijze te worden uitgevoerd dat beide doelstellingen zoveel mogelijk overeenstemmen, dat wil zeggen dat jongeren bekwaamd worden om in te treden in wat ze aantreffen in de domeinen en tevens bekwaamd worden om zich in te zetten voor noodzakelijke veranderingen. Hoe volkomener dit geschiedt, des te sneller zal de tegenspraak tussen zijn en behoren verdwijnen.

Uitspraken over godsdienstige vorming

In het beroemdste werk van Schleiermacher, *Über die Religion. Reden an die*

Gebildeten unter ihren Verächtern staat een aantal behartigenswaardige uitspraken over godsdienstige vorming. Dat is in de derde rede: 'Über die Bildung zur Religion'. Het betreft hier geen werkelijke redevoering maar een godsdienstfilosofisch geschrift dat oorspronkelijk anoniem is verschenen bij Johann Friedrich Unger in Berlijn in 1799.⁶ Het is beslist geen systematische uiteenzetting. Schleiermacher voerde als jeugdig theoloog discussies in de Berlijnse salon van Henriette Herz met 'intellectuele verachters' van de religie. Als vervolg daarop schreef hij de 'Reden' met de bedoeling om daarin de idee van religie te achterhalen en op die wijze de religie te verdedigen. Dat deed hij in de literaire stijl van de Romantiek. Voor lezers in onze tijd zijn deze teksten daardoor moeilijk toegankelijk. Schleiermacher spreekt over een speciale ontvankelijkheid voor het Oneindige die elementair is voor het godsdienstige leven ('Sinn und Geschmack fürs Unendliche'⁷). Aanschouwing en gevoel spelen een belangrijke rol. De religieuze inwerking kenmerkt zich niet door een vaste procedure. Alles speelt zich af in vrijheid. Dwang is vreemd aan religie en we zullen daarom ook nooit trachten om onze religie aan anderen op te dringen, zo vervolgt Schleiermacher.

Het religieuze gevoel is onvergelijkbaar met andere gevoelens en zetelt in 'eine eigne Provinz im Gemüthe'.⁸ Dat ligt ver buiten het terrein van leren en opleiden. We kunnen onze meningen en leerstellingen wel meedelen, *maar aanschouwen kunnen we ze niet leren*. Wanneer de heilige vonk eenmaal opgloeit in een ziel, breidt die zich uit als een vrij levende vlam. Elk mens wordt met een religieuze aanleg geboren, maar deze ontvankelijkheid komt vaak niet tot ontwikkeling omdat de toegang tot het Universum door de gemeenschap versperd blijft. Schleiermacher betreurt de heersende neiging om alles te willen begrijpen en verklaren. Hij spreekt over de 'Wut des Verstehens'.⁹ Hij is van mening dat het niet de spotters en de twijfelaars zijn die de religie tegenwerken maar de mensen die louter verstandig en praktisch te werk gaan.

Wanneer we Schleiermacher in deze tekst beluisteren, lijkt het alsof er op het vlak van de godsdienstige vorming weinig te doen valt. De goddelijke openbaring geschiedt in vrijheid en (opgroeïende) mensen kunnen een speciale ontvankelijkheid ontwikkelen. De taak van de opvoeder is hooguit 'negatief', dat wil zeggen dat alles wat in dit opzicht belemmerend werkt moet worden tegengegaan. Toch zouden we Schleiermacher maar zeer ten dele begrijpen wanneer we het hierbij zouden laten. De jonge Schleiermacher die zich hier als deelnemer van de Romantische Vriendenkring in Berlijn manifesteert, onderscheidt zich van de oudere Schleiermacher die enige decennia later aan het woord is in de Vorlesungen aan de Berlijnse universiteit. De ontwikkeling in zijn denken kenmerkt zich door elementen van Aufklärung en Romantiek. In de eerste periode overheersen de elementen 'Anschauung und Gefühl', in de tweede lijken die vervangen door 'Denken und Handeln'.¹⁰ De beide perioden vullen elkaar aan. In interpretaties van Schleiermachers denken wordt met deze 'Werdegang' vaak te weinig rekening gehouden.¹¹

In een brief aan August Twisten uit 1812, blijkt dat Schleiermacher zijn visie op godsdienstige vorming al wat bijstelt. Hij is weliswaar nog steeds van mening dat de methode 'negatief' moet zijn: de idee van de Allerhoogste kan niet door onderwijs worden opgewekt maar moet eerst op de een of andere wijze in het leven komen en gerelateerd worden met 'zedelijke gevoelens'. Maar dat betekent niet dat er slechts een afwachende houding moet worden aangenomen. Hij noemt hier als taak voor het 'eigenlijke godsdienstonderwijs' om te beginnen met

de vertellingen over de Here Jezus (*'gleich mit Christo und rein christlich anfangen'*¹²). Als voorbereiding kan het bezig zijn met het Oude Testament eveneens 'zeer goed' zijn. Daarbij geeft Schleiermacher de voorkeur aan geïllustreerde uitgaven en aan verhalen die kinderen het liefst horen.

*beginnen met de
vertellingen over de
Here Jezus*

In de 'Erziehungstheorie' (de *Vorlesungen* van 1813, 1820 en 1826) spreekt Schleiermacher over godsdienstige vorming in samenhang met de opvoeding voor de verschillende cultuurdomeinen en in samenhang met de belangrijkste opvoedingsmethoden. De godsdienstige vorming beperkt zich niet tot alleen tot het domein van 'de kerkelijke gemeenschap'. Zo maakt het godsdienstonderwijs deel uit van het domein van 'kennis en wetenschap' ('In die Bildung zur Wissenschaft gehört auch der Religionsunterricht'¹³) en maakt de cultuur van de kerk ook deel uit van het domein van 'de sociale omgangssfeer' en moeten de kinderen daarmee vertrouwd worden gemaakt ('das Gesellige in der Religion').

De godsdienstige vorming door de kerkelijke gemeenschap wordt door Schleiermacher voornamelijk beschouwd als een 'supplement' op de gezinsopvoeding. De kerk compenseert wat in een aantal gezinnen eventueel is verzuimd, zodat iedereen in staat gesteld wordt om te begrijpen wat er in de eredienst gebeurt. De 'natuurlijke situatie' is dat de kerk zich verlaat op de opvoeding in de gezinnen die deel uitmaken van de kerkelijke gemeenschap.

Wat de opvoedingsmethoden aangaat, spreekt Schleiermacher in het algemeen over: beschermen en voorkomen, corrigeren en vermanen, en over ondersteunen, helpen en bevestigen (*Verhütung, Gegenwirkung* en *Unterstützung*). De ondersteunende opvoedingshouding is in zijn ogen de meest wezenlijke. Een positieve benadering van kinderen is doelmatiger dan een sfeer van verbieden en afwijzing. Bekrachten van wenselijk gedrag is effectiever dan het bestraffen van onwenselijk gedrag. Qua opvoedingsinhouden maakt Schleiermacher onderscheid tussen vormende activiteiten (de 'Gesinnungen') en het aanleren van vaardigheden (de 'Fertigkeiten'). Als het gaat om de godsdienstige vorming in de kerkelijke gemeenschap beklemtoont Schleiermacher dat het allereerst gaat om een activiteit in vrijheid (een sfeer zonder dwang) en verder om een vormende activiteit die zich hoofdzakelijk kenmerkt door bekrachtiging en stimulering ('Gesinnung' en 'Unterstützung').

Schleiermacher en onze tijd

De opvoedingswetenschap is in Schleiermachers woorden een vorm van 'toegepaste ethiek'.

De culturele progressie uit het ethische systeem wordt zichtbaar in de omgang tussen de oudere en de jongere generatie. Dat is in de opvoeding en in het onderwijs. De godsdienstige vorming maakt deel uit van deze zedelijke ontwikkeling.

De godsdienstige vorming heeft bij Schleiermacher betrekking op verschillende aspecten: ten eerste als godsdienstonderwijs als deel van het curriculum, ten tweede in de betekenis van: inleiden in de cultuur van de kerk en ten derde als geloofsopvoeding. In het laatste geval moet de opvoeding bescheiden zijn. Zij is negatief in de betekenis van het wegnemen van belemmeringen en verder geeft zij ruim baan aan de ontwikkeling van de religieuze zin (in de brede esthetisch-religieuze betekenis van de *Reden*). Niet in de laatste plaats kan zij 'voorbereidend' werken door 'mit Christo anzufangen.'

*pedagogiek vorm van
toegepaste ethiek*

Gesteld dat Friedrich Schleiermacher in onze tijd zijn visie op (godsdienstige) opvoeding opnieuw zou kunnen geven, hoe zou hij dan aankijken tegen eigentijdse ontwikkelingen als veranderde leefstijlen van jongeren, de vrijetijdscultuur, de impact van de informatie- en communicatietechnologie op het leven van alledag, en het verschijnsel van opgroeien in een plurale samenleving? Voor de beantwoording is het natuurlijk de kunst om Schleiermacher geen woorden in de mond te leggen die hij zelf nooit gezegd zou hebben, maar het lijkt waarschijnlijk dat hij in zijn theoretische uiteenzettingen opnieuw zou spreken over idee en werkelijkheid, over de noodzakelijke harmonie tussen cultuurdomeinen en over de noodzakelijke veranderingen. Ten aanzien van de rol van de kerken bij de opvoeding in een plurale samenleving zal Schleiermacher accentueren dat er een duidelijke relatie moet zijn met het nieuwe samenlevingsverband. Wanneer er een nieuwe samenleving ontstaat – zoals in de Nieuwe Wereld het geval is – waarin

mensen uit diverse kerkelijke gemeenschappen samenkomen, dan ontwikkelt de kerk zich niet volgens een nieuw idee, maar met betrekking tot de nieuwe omgeving en het nieuwe samenlevingsverband.¹⁴ Het aandeel van de afzonderlijke religieuze gemeenschappen kan slechts ten dele ontwikkeld worden. Er kunnen heel verschillende ontwikkelingen plaatsvinden, waarbij geldt dat de ontwikkelingen juist zijn wanneer ze overeenstemmen met het heldere zelfbewustzijn van de maatschappij.¹⁵ Daar lijkt dus geen plaats voor segregatie.¹⁶

De onderverdeling van de cultuur in segmenten of domeinen is in onze tijd om allerlei redenen essentieel anders dan tweehonderd jaar geleden. Het gemak waarmee jongeren van deze tijd communiceren en reizen maakt dat ze zich ontwikkelen tot wereldburger. De grenzen van 'de staat' worden gemakkelijk overschreden en de vrije sociale omgang trekt zich evenmin iets aan van de landsgrenzen. Schleiermacher zal in dit verband de voorkeur geven aan het 'cosmopolitisme' boven het 'patriottisme'.

*cosmopolitisch en
niet patriottisch*

De manier waarop jongeren zich bewegen en contacten leggen met jongeren uit andere culturen leidt tot een vorm van wereldburgerschap waar Schleiermacher mee ingenomen zal zijn.¹⁷ Hij zal het vervolgens als opgave zien om de nieuwe taken voor de opvoeding in dit verband uit te werken. Wellicht ziet hij in samenhang met de ontwikkelingen op ICT-gebied nieuwe mogelijkheden voor de kerk.

Ongetwijfeld zal Schleiermacher met zijn ogen knipperen bij het zien van een verlengde jeugdperiode van 20 tot 30 jaar en bij allerlei verschijningsvormen van moderne leefstijlen van jongeren, maar dat zal hem er niet van weerhouden om de nieuwe werkelijkheid dialectisch te bevragen en te plaatsen binnen het perspectief van cultuuroverdracht en cultuurvernieuwing.

Behalve in pedagogisch opzicht zal Schleiermacher ook voor theologische verrassingen komen te staan. Zoals bekend, zijn niet alle theologen even gelukkig met de hernieuwde belangstelling voor religie en cultuur. 'Religie' kan gemakkelijk ontaarden in iets wazigs en bij 'cultuur' is het goed om te beseffen dat de God van de Bijbel en 'onze' cultuur onverenigbaar zijn. De kerk is geroepen tot "een

heilzame tegenwerking in een heilloze wereld”.¹⁸ In het voetspoor van Karl Barth wordt dan eerder de nadruk gelegd op het Woord als openbaring van God. Toch zal het nog een interessante discussie tussen Schleiermacher en de Barthianen kunnen worden als bedacht wordt dat Schleiermacher het in zijn latere leven noodzakelijk vond dat het ‘religieuze gevoel’ verbonden wordt met de werken van Christus en het ethisch handelen in de tegenwoordige tijd.

Dr. Daan Thoomes (1949) is gedurende vele jaren werkzaam geweest als docent pedagogiek en als hoofd van de wetenschappelijke staf van de universiteitsbibliotheek van de Universiteit Utrecht. Vanaf zijn dissertatie over de pedagogiekcolleges van Schleiermacher, heeft hij zeer regelmatig gepubliceerd over Schleiermacher en theologisch-pedagogische vragen.

Noten

1. Te vinden in: Friedrich Schleiermacher, *Texte zur Pädagogik*. Kommentierte Studienausgabe. Bdn 1-2. Herausgegeben von Michael Winkler und Jens Brachmann, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2000. Overige literatuur die bij de voorbereiding is gebruikt: F.W. Kantzenbach, *Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher. Mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Rowohlt, Hamburg 1999.
K. Nowak, *Schleiermacher. Leben, Werk und Wirkung*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2002.
M. Redeker, *Friedrich Schleiermacher. Leben und Werk*. Walter de Gruyter, Berlin 1968.
2. C. Wulf, *Einführung in die Anthropologie der Erziehung*, Beltz, Weinheim und Basel 2001, p. 27.
3. Schleiermacher, ‘Grundzüge der Erziehungskunst’ (Vorlesungen 1826). Daarin: ‘Die Dignität der Praxis ist unabhängig von der Theorie; die Praxis wird nur mit der Theorie eine bewußtere.’ In: *Texte zur Pädagogik*, Band 2, p. 11.
4. Zie ook: D.Th. Thoomes, ‘Friedrich Schleiermacher (1768-1834): Theoloog, filosoof en pedagoog,’ In: T. Kroon en B. Levering (red.), *Grote pedagogen in klein bestek*, SWP, Amsterdam 2008, p. 60-65 en D.Th. Thoomes, ‘De samenhang van opvoeding en cultuur bij Friedrich Schleiermacher,’ in: *Pedagogiek, wetenschappelijk forum voor opvoeding, onderwijs en vorming*, 24/2, 2004, pp. 187-190.
5. Schleiermacher, Vorlesungen 1826. In: *Texte zur Pädagogik*, Band 2, p. 34.
6. Schleiermacher, ‘Über die Bildung zur Religion’ (1799). In: *Texte zur Pädagogik*, p. 35-51. Deze tekst is ontleend aan de *Kritische Gesamtausgabe* 1/2, pp. 248-265.
Zie ook: Thoomes, D.Th., *Opgroeien in perspectief. Theologisch-pedagogische opstellen*, Kok, Kampen 1990, pp. 56-59.
7. Schleiermacher, Zweite Rede: ‘Über das Wesen der Religion’. In: Schleiermacher, *Über die Religion*. In der Ausgabe von Rudolf Otto. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1991, p. 51.
8. Schleiermacher, Erste Rede: ‘Apologie’. In: Schleiermacher, *Über die Religion*, op.cit., p. 37.
9. Schleiermacher, ‘Über die Bildung zur Religion’. In: *Texte zur Pädagogik*, p. 39.
10. Zie hiervoor: D.Th. Thoomes, *Opvoeding als opdracht. Over Friedrich Schleiermachers opvoedingsfilosofie*, Kok, Kampen 1989.
11. Zo wordt Schleiermacher in de overigens uitstekende studie van Safranski over de Romantiek eenzijdig belicht als een denker uit de Romantiek. Safranski merkt terecht op dat de definitie van ‘religie’ in de ‘Reden’ zo ruim is geworden dat de grens met het esthetische vervaagt: er ontstaat een koepelbegrip voor godsdienst, kunst, poëzie en mythologie. In het latere werk van Schleiermacher komt dat echter niet op deze wijze terug. Zie hiervoor: R. Safranski, *Romantik. Eine deutsche Affäre*. Carl Hanser Verlag, München 2007, pp. 150-171.
12. Brief an August Twisten, Berlin, d. 22. Februar 1812, in: *Texte zur Pädagogik*, Bd.1, p. 172 (Twisten was hoogleraar theologie en filosofie in Kiel en de latere opvolger van Schleiermacher in Berlijn).
13. Schleiermacher, *Aphorismen zur Pädagogik* (1813), nr. 11, in *Texte zur Pädagogik*, Bd. 1, p. 203.
14. Schleiermacher, *Pädagogik-Vorlesungen 1826*, in: *Texte zur Pädagogik*, Bd. 2, pp. 130-131.
15. Schleiermacher, op.cit., p. 131.
16. Het is in dit verband vermeldenswaard dat Schleiermacher in Berlijn bekend stond als predikant van een zeer gemêleerde gemeente. Mensen uit uiteenlopende richtingen voelden zich bij hem thuis in de Dreifaltigkeitskirche.
17. “Die freie Geselligkeit, der freie gesellige Verkehr repräsentiert den Kosmopolitismus. Der Regierung werden wir nichts anderes zumuten können, als daß sie den Einfluß dieses Gebietes nicht hemme.” Schleiermacher, *Pädagogik-Vorlesungen 1826*, p. 140.
18. Zie: D. Boer, *Een heel andere God. Het levenswerk van Karl Barth. (1886-1968)*. Narratio, Gorinchem 2002, p. 35.